

Császár Ferenc a műfordító.

Írta: MARFFY OSZKAR.

Napjainkban, amikor a magyar-olasz irodalmi és kulturális kapcsolatok egyre szélesebb körben és egyre mélyebb mederben alakulnak ki, szinte csodálkozást kelthet az a megállapítás, hogy még csak egy századdal ezelőtt is az olasz irodalom halhatatlan értékű alkotásai nyelvünkön nem találtak átültetésre, holott már félszázaddal korábban megindult nálunk az érdeklődés a külföldi szellemi alkotások iránt. A bécsi magyar testőrírók francia művek tolmácsolásán dolgoztak, a Kazinczy és Kölcsey köréhez tartozók pedig az ókori görög és római klasszikusok és a saját korukbeli német irodalom műveit terjesztették fordításaikkal.

Egy Zalából az adriai magyar tengerpartra származott fiatal tanárra várt az a jelentős feladat, hogy az addig hazánkban még szinte teljesen elhanyagolt olasz irodalom kincseire felhívja honfitársai figyelmét és érdeklődését. Mikor Császár Ferenc Fiumében teljesített tízévi gimnáziumi tanári működés után, a jogi diploma megszerzése alapján 1839-ben kinevezést nyert Pestre a helytartótanácsához és hazajövetele előtt régi vágyát megvalósító itáliai útját tette meg, úti benyomásai közben, Dante *Divina Commedia*ját idézve nem tudja elfojtani e fájdalmas megállapítását: „Sajnálunk lehet, hogy e fölséges költeményt, melyet a nyugati nemzetek költői versengve iparkodtak nyelvükre átfordítani, irodalmunk még nem bírja.“¹ Ugyanakkor Almási Balogh Pál is Ziegler német Machiavelli-fordításának ismertetése kapcsán ezért panaszkodik: „Mikor fogja honunk Olaszhon géniuszainak munkáit anyai nyelven bírni?“ És igaza van, amikor hozzáteszi: „Mindaddig *Tasso Megszabadított Jerusalemben* prózában és Beccaria munkáján kívül úgyszólván semmink sincs olaszból, pedig mennyi nagy emberek dicsőíték az olasz literatúra egét, kiknek remek munkáik minden művelt nemzetek nyelvére le vannak fordítva.“²

És már négy évvel Almási Balogh Pál fent idézett óhajtása után, 1845. jan. 28-án a Kisfaludy-Társaság, méltányolva Császár Ferenc írói, de különösen olasz műfordítói érdemeit, őt tagjai sorába választotta.³ Ugyanezen év

¹ Császár Ferenc: *Utazás Olaszországban*. I. köt. 1844. 168. l.

² Tudománytár, 1841. V. 245 l. — Almási Balogh Pál nem tesz említést Goldoni néhány vígjátékának fordításáról; de valóban alapos joggal fel is tételvezhető, sőt ki is mutatható, hogy ezek nem egyenesen az eredetiből, hanem többnyire német szöveg alapján készültek, így pl. Schröder átdolgozásai nyomán.

³ A M. Tud. Akadémia már 1832-ben, 25 éves korában választotta tagjai sorába, de nem műfordításaiért, mert akkor még ily irányú munkássága nem volt, hanem önálló művei elismeréséül: ezek sorában az első olasz nyelven írt magyar nyelvtanáért.

nov. 8-án Császár meg is tartotta székfoglalóját az olasz költészet történetének áttekintő ismertetésével és ezzel kapcsolatban bemutatta Ugo Foscolo *A strokról* című költeményét saját átültetésében. Ez alkalommal az elnökő Szontágh Gusztáv a következő szavakkal üdvözölte az új tagot: „Hivatásod, ha valakié köztünk, az olasz irodalom kinceit honosítani s erre Téged nem csak ezen nyelv s irodalom ismerete, nem csupán magyar előadásod tisztasága, könnyű folyama s hajlékonysága hív fel, hanem saját, az olasz nemzethez rokon génuszod is. Eredeti munkásságodon kívül légy tehát egyszersmind képviselője köztünk az olasz irodalomnak...⁴

E kitüntető bizalomnak alapjául elsősorban Császárnak előzőleg megjelent műfordításai szolgáltak. Színdarabok átültetésével kezdette meg ezt a tevékenységét, nem tervszerűen, hanem kínálkozó alkalom szerint kívülről eredő ösztönzés hatása alatt. Midőn a kassai Színjártató Társulat kérésére az Akadémia 1839-ben tagjaival összeállított egy jegyzéket a magyar színpad számára alkalmasnak tartott külföldi darabokról, a felvett 70 darab sorában 8 olasz is szerepelt.⁵ Császár még ugyanabban az évben hozzá is fogott a kijelölt darabok közül Alberto Nota: *Il filosofo celibe* c. 3 felvonásos vígjátékának átültetéséhez, amely már a következő esztendőben Budán nyomtatásban is megjelent és 18 év múlva, 1851. febr. 21-én a pesti Nemzeti Színházban színre került *Nőtlen maradok* címmel. Ellenben már 10 évvel előbb, 1841. febr. 28-án került bemutatásra, ugyancsak az ország első színpadán az ő fordításában Francesco Augusto Bon *Niente di male (Semmi rosszat)* c. 3 felvonásos vígjátéka s ugyanekkor Budán nyomtatásban is napvilágot látott.⁶

Az említett akadémiai jegyzék útmutatását követve Alfieri tragédiáiból is átültetett hármat. Az *Oreste* és a *Sofonisba* címűeket a Magyar Tudós Társaság adta ki,⁷ a harmadik, a *Bruto primo* csak kéziratban volt meg, de elveszett.⁸

Közben jogtudományi szakmunkát is fordított: Cesare Beccaria *A bűnökről és büntetésekről* című híres munkáját, amely Zágrábban jelent meg 1834-ben József főherceg nádorhoz intézett ajánlás kíséretében. Suhayda János az Akadémiában 1871. febr. 27-én Császár Ferenc fölött tartott emlékszé-
dében megjegyzi, hogy Császár e fordításával hasznos szolgálatot igyekezett tenni az akkor fejlődésnek indult bűnügyi törvényhozásunknak. Ez időben kísérletet tett — mint maga írja Döbrentei Gáborhoz és Toldy Ferenchez intézett leveleiben — magyar költői műveknek olaszra való átültetésével is, Kisfaludy Károly *Szeget szeggel*, *Leányörzö*, és *A csalóddások* címűekével.

⁴ Kisfaludy-Társaság Evlapjai. VII. köt. XV—XVII. I.

⁵ A kijelölőbizottság tagjai: Döbrentei Gábor, Schedel Ferenc és Vörösmarty Mihály voltak. Választásuk a következő darabokra esett: *Alfierinek Oreste*, *Sofonisba*, *Virginia*, *Bruto primo*, *Bruto secondo* c. tragédiáira, *Federico Piascolo* (írói nevén Federici) két vígjátékára és *Alberto Notának* egy vígjátékára. Az Akadémia pályázati feltételei között szerepelt az is, hogy a fordításoknak az *eredeti után* kell készülniök. Ld. A Magyar Tudós Társaság Évkönyve, I. köt.

⁶ Hajdú László, a Nemzeti Színház titkárának szíves közlése.

⁷ A Külföldi Játékszin XI. és XIII. kötetében.

⁸ Említi a Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1839. évt.

Hogy mennyire valósult meg ez a terve, az ma már nem állapítható meg, mert e dolgozatainak kéziratai sem kerültek elő.

Olaszországból hazaérkezése után, a 40-es években Császár tevékenysége körülbelül egy évtizedig más irányba terelődött. Hivatali működése több idejét kötötte le és e körbe vágó jogi (váltójogi) munkákat tett közzé, publicisztikai tevékenységbe is belefogott, szerkesztette a Kliegl-könyvet, az Aradi Vészlapokat, kritikusi működést fejt ki, kiadja a Görög-római mythológiai zsebszótárt, megindít egy magyar történelmi sorozatot (Rákóczy Discursusai). E sokféle szerteágazó munkássága mellett szünetel műfordítói ambíciója. De hogy ez idő alatt is, más természetű munkája közben, fel-felfakad lelkében az olasz génusz felé vonzódása, azt elárulja költeményei elé írt címlapjának Manzoniból vett jellegje: ..... Celesti accenti.

Ricorderò se amica Dea m'ispira

és a *Hazámhoz* ódája elé írt jelszó: „Piango a Patria“ (Monti szavai).

Míg Alfieri korábban fordított egyetlen darabja sem került színpadra Nemzeti Színházunkban, viszont egy más író: Silvio Pellico *Francesca da Rimini* c. 5 felvonásos tragédiáját — ugyancsak Császár fordításában — bemutatta első színházunk 1849. szept. 27-én kitűnő szereposztásban.⁹

Az 50-es években tért vissza Császár újra „régí szerelméhez“, az olasz klasszikusok átültetéséhez. Dantével bizonyára már korábban is kezdett foglalkozni, de rendszeresen és tervszerűen csak ekkor foghatott hozzá, amint ez egyik olasz barátjának, G. Portanak hozzáintézett leveléből kitűnik.¹⁰ Nem a *Divina Commedia* fordításával kezdte, hanem Toldy tanácsát követve, előbb a *Vita Nuova* átültetéséhez fog, amelyet 1854-ben bocsátott sajtó alá.

Be sem várva az *Új Élet* kinyomatását, már hozzáfogott 1852 szeptember havában a *Divina Commedia* fordításához is. Saját bevallása szerint gyorsan ment ez a munkája, naponta átlag egy-egy énekel készült el. Egyéb munkái és tervei miatt azonban időről-időre félretette ezt a munkáját. Nem is fejezhette be és nyomtatásban csak a *Pokol* néhány éneke jelent meg, ez is csak később, 1857-ben, egy évvel halála előtt. Egyidejűleg Dante költeményeinek átültetésével prózai műveket is fordított, mégpedig időrendben Ugo Foscolo regényét: *Jacopo Ortis utolsó leveleit*¹¹ továbbá Silvio Pellico értekezését *Az emberi kötelességekről*¹² és részleteket Boccaccio *Decamerón*jából.¹³ A váratlanul bekövetkezett halálát megelőző évben a már említett Dante-énekekkel együtt még két rövid elógia-fordítása is megjelent: Ugo Foscolonak *A strokról* szóló (már említett) és Ippolito Pindemonte ugyanily tárgyú költeménye.

Adatszerűleg foglaltuk össze a fentiekben Császár Ferenc olasz műfordítói munkásságát. Tettük ezt azért, mivel ezeknek az adatoknak figyelembe

⁹ Lanciotto szerepét Szigeti József adta, Paoloét ifj. Lendvay Márton, Guidóét Szilágyi Pál, Francescáét pedig Bulyovszkyné Szilágyi Lilla.

¹⁰ G. Porta Veneziából 1851. szept. 7-én kelt levelében ezt írja Császárnak: „Sento con piacere che Voi traducete il nostro Dante immortale.“

¹¹ Részletet már közölt Ugo Foscolo regényéből az Aradi Vészlapokban (1844). 19—41. l.

¹² Pest, 1853.

¹³ Divatesarnok. 1853. 485—489.; 1040—1044. l. — 1854. 385—390.; 943—947. l.

vótele adja meg a magyarázatát annak a készségnek, csiszolódásnak, mely az egymást követő fordításokon lépésről-lépésre, fokról-fokra feltűnik. Hogy kel­lőleg méltathassuk Császár műfordításait, időbeli sorrendben vesszük őket viz­gálat alá.

Elsőnek közzétett fordításán, Alberto Nota *A nőtlen philosophus* című vigjáték¹⁴ magyar szövegén még nagyon szembeszökő, mennyire küzködik még a szavak és kifejezések találó visszaadásával. Nehézkesen döcögő, erőltetett, sőt helyenként szórondjében is bántóan magyartalan itt a társalgási nyelv. Elég lesz erre e két példát felhoznom: (I. felv.) ... „nem érzöm meghívott­nak [hivatottnak] lenni reá magamat.“ (II. felv.) „A kisasszony a természet­ről nyert s atyjától adott utóbbi kiműveltetése által tökéletesített kellemes természetével nem lesz képes egy férj boldogságát csekélyezni.“

Nem csodálhatjuk, hogy Kisfaludy Károlynak ugyanekkor színrekerült, frissen gördülő, könnyed társalgási nyelven írt vigjátékjaival nem állhatta a versenyt ily tolmácsolásban az egyébként is elcsépeelt tárgyú olasz darab; mind­össze kétszer adták a Nemzeti Színházban.

Nem volt nagyobb színpadi sikere Császár átültetésében Bon Ferenc Ágost: *Semmi rosszat* címen előadott vigjátékának sem. Ez is csak három előadást ért meg, pedig ügyes változatát nyújtotta a Goldoni-féle alakoknak és fordulatoknak. Ebben a szövegben is elég sűrűn akadnak még idegenszerű, nyelvünkben vontatottan hangzó szólások: ... „e felől tilalmazva lesz többé szólanod.“; — majd lejjebb: „s ritkán juthatván ily jó tulajdonú szolgálóhoz, úgy vélem, nem elmulasztandó tárgy megtartását kívánni.“ (Itt még az erede­tinek gerundiumos szerkezetéhez is ragaszkodik.)

E vigjáték-fordításai után némi szünet állott be következő műfordításai­nak megjelenéséig. Fordítói készsége meglepő fejlődésen, tökéletesedésen ment át ez idő alatt. Nagyobb elmélyedésről is tanúskodik legtöbb ezután követ­kező munkája. Hazatérte után pedig állandóan magyar környezetben, iróhoni­társaival való sűrű érintkezése folytán természetesen még nagyobb mértékben gazdagodott anyanyelvbeli szókincse, valamint a szavak és kifejezések árnya­latainak finom átértéke is. E tekintetben, mint látni fogjuk, az 50-es évek folyamán megjelent műfordításai sokkal magasabb színvonalra emelkedtek.

Az általa is legnagyobbra becsült olasz drámaköltő, Vittorio Alfieri két szomorújátékának átültetését Császár már a költőnek és művének kijáró nagy gond­dal és alapos elmélyedéssel végezte. Míg Silvio Pellico művét prózában for­dította, Alfieri *Oreste* és *Sofonisba* c. tragédiáit — az akadémiai pályázat kikötéséhez is alkalmazkodva — versformában, mégpedig rímtelen hatodfeles jambussorokban ültette át.¹⁵ Nem tudja ugyan mindenütt visszaadni az erede­tinek erőtlől duzzadó, magas szárnyalású, tömör mondatfűzését. Az eredetinek szerkezetéhez és szórendjéhez való merev ragaszkodása itt-ott mesterkél­te mondatfűzésre vezet­te: (Oreste:) ... „Távozta ellen már most szünj tehát magad szegezni.“

¹⁴ Külföldi Játékszin. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. Pest, 1833. 3. köt.

¹⁵ Mindkét fordítás a Magyar Tudós Társaság kiadásában jelent meg 1836-ban, Budán a Külföldi Játékszin sorozatában, 11–12. köt.

Továbbá *Oreste* III. felv. 1. jel.:

„Ad incontrar colui che dal tuo stesso
labbro più volte udia nomar strumento
d'ogni tuo danno?“

és IV. felv. 4. jel.

„... Il mio ferro a te, cui poscia
nomerò madre, cedo...“

Továbbá *Sofonisba* I. felv.:

„Cortese forza io far tí vo' (voglio)

„Elébe annak, kit ten ajkaidból hal-
lék ezerszer károd eszközének mon-
datni?“

„... Gyilkomat neked, anyámnak az-
tán híni kit fogok, átengedem.“

„Rajtat nyájasbitom az erő súlyos-
sát.“¹⁶

De találunk a gyengébb és helytelenül értelmezett részletek mellett Császár fordításában számos sikertült helyet is. Ilyen az *Oreste* IV. felvonásának 1. jelenetében:

... ov'ebbe

Oreste suo la cuna

és ugyanott a 3. jelenetben:

... oggi d'un colpo spenti fien
tutti.

A *Sofonisba* magyar szövegében is igen találó (I. felv.)

„... i mal portati ferri“

A III. felvonás 3 jelenetében, némi változtatással:

„... ancor che Annibal crudo
da tutta Italia ogni pietà sbandisca“

és a IV. felvonásban, szintén kissé szabadabban:

„... Sofonisba intenta
a smentire magnanima gli affetti
del piagato suo cuore“

„hol első napsugár köszönté Ores-
tesét“,

„... ma egy csapással oltom el mind-
nyájuk éltét.“

„... a reád nem való bilincsek“

„... bár a durva Hannibál honom
telkén kímélet nélkül dúl“

„... iparkodik befátyolozni
Sofonisba sebzett
szívét előttem“

Itt mindenestre hiba, hogy a magnanima értelmét nem adja vissza, holott *Sofonisba* tettének nemes indítóokát éppen ez a jelző fejezi ki. Másutt is előfordul különben egy-egy lényeges mondatrész elejtése. Még csak egy esetre utalok: (V. felv. 5. jel.)

Sof.: „Teco sottrarmi dal romano
campo nol poss'io, se non perdo ap-
pien mia fama.“

„Nem lehet híremnek teljes veszte-
sége nélkül távoznom Róma tábo-
rából.“

Pedig itt éppen a „veled“ (t. i. Syphax-szal) való együttes szökésen van a hangsúly!

A csupán kéziratban maradt Silvio Pellico-darabnak, a *Francesca da Rimini* c. szomorújátéknak¹⁷ szövegében ugyan még sok helyütt akadnak kevésbé szabatos kitételek, lapos, pongyola kifejezések is, de ezek itt már

¹⁶ Ertelme: Megtisztelő erőszakkal élek veled szemben (t. i. azzal, hogy kérésed nélkül, akaratom ellenére leoldom bilincsedet).

¹⁷ E kézirat az író utódjának, Kolgyári Császár Ferenének ajándékképpen nemrég a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának kéziratárába került.

inkább az elsietett, gyors munka rovására írhatók. Maga Császár jegyezte meg a kézirat végén, hogy az 5 felvonásos tragédia fordítását törökülgyi nyaralójában 1848 aug. 13-tól 15-ig, tehát mindössze 3 nap alatt végezte el. De még így is nagy haladás ez az átültetés az előzőkhöz viszonyítva. Akadnak benne bőven költői fordulatok és találó részletek is:

“(I. felv. 1. jel.):

„... Oh sfogo di dolcissimo
lacrime!“

„... Hadd sírjak örömkönnyekek!“

és lejjebb:

„... E il più gentile terren non
sei di quanti scalda il sole?“

„... S nem vagy-e te a legbájosabb
föld a nap sugári alatt?“

(II. felv. 3. jel.):

„... Non reggerebbe il tuo me-
desmo cuor, se tu l'udissi...“

„... Tenmagad szíve is megesnék, ha
hallmád...“

továbbá:

„... di lui pieno è troppo“ (il luogo)

„... e hely nagyon is emlékeztet ő rá!“

„... A'piedi de'miei paterni altar'
teco verrone“

„... Követlek atyáim oltárihoz“

(III. felv. 2. jel.):

„... Oh, quanta al core pietà sentii
di quell' afflitta figlia! Oh, qual con-
fuso palpitar!“

„... Oh, mennyire megesett a szívem
a bús leánykán e mily zavart szív-
dobogást érzék!“

(IV. felv. 5. jel.):

„Oblierò che regia fu tua culla.“

„Feledni fogom, hogy királyi bölcső-
ben ringattak.“

és alább:

„E or te nomando infuriava, or pieno
d'amor ti compiangea.“

„S majd bősülten említé nevedet,
majd ismét szerelemteljesen szánako-
zék rajtad.“

Egyébként Császár főelve a tolmácsolásban — mint maga is több ízben hangsúlyozta — minél hívebb ragaszkodás az eredeti szöveghez, ahol és amennyire csak lehetett.

Kevesebb nehézséggel kellett már megküzdenie Császárnak az 50-es évek elején egymásután elővett prózai művek átültetésénél és itt főelvét szem előtt tartva hívebben is ragaszkodott az eredeti szöveghez. Ugo Foscolo akkori-
ban igen népszerű „világfájdalmas“ regényének: *Le ultime lettere di Jacopo Ortis* címűnek 1851-ben megjelent fordítása volt az első ezek sorában.¹⁸ 1849. febr. havában írt Előszavát így fejezi be: „E regénynek egyik fődízét és érdemét, nyelvezetében helyezik az olaszok. Ezt lehetetlen volt egészen vissza-
adnom a magyarban; de iparkodtam a lehetőségig hű maradni az eredeti szö-

¹⁸ A fordító ragaszkodott az azóta végleg eldöntött, de akkoriban még vitatott véleményhez, amely Ugo Foscolot vallotta szerzőjének.

veghez; miért is, ha a fordítási nyelv néműt talán szaggatott, vagy homályosnak látszanék, vagy valóban az volna: ne rója fel nekem bűnül az olvasó. Egyik feltűnő sajátása ez az eredetinek, melyet tisztelnem, fordítói kötelességemnek tartottam.“

Csakugyan oly hű, szabatos és sok helyütt választékos nyelvű fordítását adta Ugo Foscolo regényének, hogy ez némi helyreigazítás után, korszerű módosítással ma is közzétehető volna. Alljon itt mutatóba két igen sikerült részlet:

(Az 1798. május 4-i feljegyzésből:)

„All apparir del suo volto ritornano le illusioni e l'anima mia si trasforma e obblia se medesima e s'impardisa nella contemplazione della bellezza.“

„Ha arca feltűn előttem, megtérnek csalódásim, lelkem átváltozik s felejtí önmagát, *édent alkot magának* a szépség szemléletéből.“

(Az 1799. február 19-i naplójegyzésből.)

„Ah, Lorenzo! Ecco lo quel demonio mio persecutore; torna a incalzarmi, a premermi, a investirmi, e mi accieca l'intelletto e mi ferma perfino le palpitazioni del cuore e mi fa tutto ferocia, e vorrebbe il mondo finito con me.“

„Ah, Lorenzo! Ime üldözö ördögöm; újra megrohan, fojtogat, helém fészkei magát, megvakítja értelmemet s még szívem dobbanását is elszorítja, egészen vaddá tesz s azt akarná, szakadjon vége a világnak.“

Még 1850-ben fogott hozzá Császár Silvio Pellico *Dei doveré degli uomini* című értekezésének fordításához, de csak 1853-ban bocsátotta sajtó alá. Császár nemes írói felfogására vall, hogy e munka Előszavában jónak látja meg is indokolni, miért tűzte ki maga elé ennek átültetését. „Pellico Silvio — úgymond — az újabb olasz írók egyik legkitűnőbbike; a keresztény tiszta morálnak egyik legdúsabb szellemű hirdetője... Úgy jártam én e könyvecskével, mint szelídlelkű szerzőjük. Ő kedvelt növendéke számára írta s én *gyermekeim használatára* magyarítottam azt; de valamint ő, úgy én is, azon meggyőződésre jutván, hogy sok szülő, sok ifjú fogná e munkának hasznát vehetni, kötelességemül tekintettem azt közzétenni.“

Valóban szerencsés érzéssel fordult Császár éppen ennek az igazán értékesnemesítő, a vallásos érzést mélyítő műnek átültetéséhez, melynek fejtegetései a következő nemzedékek előtt nemcsak hogy nem veszítettek érvényükből és hatásukból, sőt inkább később a századforduló beálltával felvetődött szociális problémákkal kapcsolatban ismét annyira időszerűvé vált, hogy Alleram Gyula tolmácsolásában új magyar kiadása látott napvilágot.¹⁹ Az újabb fordító megjegyzi Előszavában, hogy ámbár Császár Ferencnek, a „jeles itológus“-nak fordítása az addig lefolyt félszázad alatt elavult és nyelvezete különben is nehézkes, darabos, mégis több találó kifejezést átvett tőle, amiről egyébként e tanulmány szerzője is meggyőződött összevetések alapján.

Az 1854-ik esztendőben Császár az olasz irodalom nagy klasszikusaihoz nyúlt vissza. Ekkor jelent meg Dante „Új Élet“-e, míg a Boccaccio *Decameron-*

¹⁹ Bp., 1904. Szent István Társulat kiadása.

jából fordított részletek az általa szerkesztett „Divatcsarnok“ című hetilapban.²⁰ Hogy mily szempont szerint történt a szemelvények kiválogatása, erre nézve nincsen semmi támpontunk. Legfeljebb annyi állapítható meg a közzétett novella-fordítások tartalmából, hogy Császár sikamlós tárgyúakat nem vett fel, hanem csak romantikus szerelmi történeteket és csodás kalandokat, olvasói ízléséhez alkalmazkodva.

Alapos felkészültséggel, gondos elmélyedéssel és tiszteletreméltó ambícióval végezte Császár Dante-fordításait. Tulajdonképen először a *Divina Commedia* átültetése volt szándékában, de Toldy Ferenc tanácsát követve a *Vita Nuova* fordításának adta a sorrendbeli elsőséget. El is készült vele 1852 augusztusában, de csak a következő évben bocsátotta sajtó alá.²¹ Jelentős esemény volt irodalmunkban ez a legelső Dante-fordítás. Az első előfizetők az összes példányokat nyomban a megjelenés után megvették, úgyhogy még ugyanabban az évben második kiadását kellett kibocsátani. Mint ő maga említi, munkájánál a Veneziában 1757—58-ban megjelent Zatta-féle kiadás szolgált neki alapul, de figyelembe vette Pasquali kiadását is. E mellett német és francia fordításokra is támaszkodott, és pedig Förster, Delécluze, és Artand de Montor munkájára, a magyarázatokban pedig Witte-ére is, bár nem egyszer ezekétől eltérő értelmezés mellett foglalt állást.²²

A sok homályos részlet értelmezése tekintetében könnyebb helyzete volt hetven évvel később a *Vita Nuova* második magyar fordítójának, egyrészt nyelvünk roppant gazdagodása és finomabb esziszoltsága folytán, másrészt Barbi és

²⁰ Kaposi állítása szerint Császár teljesen elkészült a Decameron fordításával, azonban ennek sehol sem akadtam nyomára. A Kolgyári Császár-család tulajdonában levő eredeti kézirat 7 novella fordítását tartalmazza: az I. nap 1. novellájának egy töredékét, a IV. nap 4. novelláját, az V. nap 2., 5., 8. és 9. novelláját és a VII. nap 4. novelláját.

²¹ *Alighieri Dante Új élete*. Olaszból fordítva, szerző életrajzával, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérve Cs. F. által. Pest, 1854. Müller Emil könyvnyomdája. Toldy Ferenchez intézett Ajánlásában (V. és VII—VIII. lapokon) így szól: „Kinek szentelhetném a nagy Dante e művét, az elsőt munkái közül nyelvünkön, mint Neked... Midőn ezelőtt sok évvel említém Előtted, hogy Dante *Divina Commedia*ja fordításáról gondolkozom, így kérdezél: Hát a *Vita Nuova* kész-e már? Meglepett igéd, mert én, mint bizonyára sok más csodálól is „a költők költő“-jének, elmerülve az *Isteni Színjáték* roppant nagyságába, ki-mondhatatlan szépségeibe, csak ezt s még ekkor birtokomban kevés magyarázatait olvastam. Prózaí műveit s kisebb költeményeit csak nevről s hallásból ismertem. Kérdésed kelté föl kíváncsiságomat ezek iránt s köszönet figyelemzetetésednek, már ezek nagy részével is megismerkedém... Az Új Elet eszerint Neked köszöni magyarságát.“

²² Dante: *Tutte le opere*. Dedicata alla sagra imperial maestà di Elisabetta Petrowna dal Conte C. Zapata de Cisneros. Venezia 1757—58. A *Vita Nuova* szövegét a IV. kötet tartalmazza. Ez a példány József nádor hagyatékából a budapesti Egyetemi Könyvtárba került és Toldy Ferenc, a könyvtár akkori őre, hívta fel Császár figyelmét erre a kiadásra. (Ld. *Új Elet* II. kiad. 69. l. 1. jegyzetét.) — Dante: *Opere*, a cura di Pasquali, Venezia 1751. (V. köt. *Vita Nuova*). — *Das neue Leben von Dante Alighieri*. Aus dem italienischen übersetzt und erläutert von Karl Förster, Leipzig, 1841. — *La Vie Nouvelle*, traduite la première fois par E. I. Delécluze. Nouvelle édition. Paris, Brizeux, 1843. — Artand de Montor: *Histoire de Dante Alighieri*. Paris, Adrien le Clerc et Cie 1841. — Dante Alighieri's *Lyrische Gedichte*. Übersetzt und erklärt von Ludwig Kannegiesser und Karl Witte. Leipzig, 1842; Zweite, verbesserte Auflage Leipzig, F. A. Brockhaus, 1852.

Scherillo kitűnő kommentárjainak használatával.²³ Császárnak ellenben sokszor sötétben kellett tapogadóznia, mikor kénytelen volt nélkülözni több oly magyarázatos olasz kiadást, amely munkájában nagy könnyebbségre lehetett volna. Ő maga panaszolja az *Új Elet* elé írt Előszavában e nehézségeket, amelyek igen jellemzőek a Bach-korszakbeli viszonyokra.²⁴ Egyébként a *Vita Nuova* átültetésénél felmerülő nehézségekre vonatkozólag Ferenczi Zoltán is elismeri, hogy neki is küzdenie kellett ilyenekkel, mivel „e mű minden vonatkozásaiban lofordíthatatlan, mint minden kiváló lírai mű.”

Császár fordítását azonban — amiről a nyomban szükségessé vált második kiadás is tanúskodik — a saját korabeli olvasóközönség éppúgy élvezhette, mint a mi korunk Ferencziét. A sűrűn előforduló latin idézeteket Császár nem adta magyarul, mint ahogy Ferenczi tette, mert hiszen a „táblalíró-világban” nemzetünk műveltebb rétege még jól megértette a deák nyelvet. Császár a prózai szövegbe szőtt költeményeket (szonettek, canzoneket) rímtelen sorokban ültette át, míg Ferenczi rímes versformában; ezért itt az első fordító nagyobb mértékben ragaszkodhatott a hűség elvéhez, a kőso utódnak ellenben több szabadsággal kellett élnie. A két fordítás összehasonlítása különben azt a benyomást, sőt határozott meggyőződést keltette bennem, hogy Ferenczi helyenkint figyelembe is vette munkájánál Császár tolmácsolását. E meggyőződésemet alátámaszthatja a híres XV. szonett egymás mellé állítása a két magyar költő átültetésében.

Császár fordítása:

Olyan nemesnek látszik s illemesnek
Hölgyem, mikor mást üdvözöl, hogy
Lesz mindenegy nyelv, elkezdvén
S ránézni szemnek bátorsága nincsen.
Meyen, ha hallja, mint dicsérik őtet,
Alázat s illem öltönyét viselve:
S mikéntha Égből szállott volna földre,
Hogy megmutassa, milyen az ígélet.
Ki látja őt, kedvesnek találja,
Mivel szemén át élet őnt a szívbe,
Melyet nem érthet más, mint aki érzi.
És ajkáról, úgy látszik, mintha szende
Szellem lebegne, teljes szerelemmel,
Mely szállva, mond a léleknek:
[fohászkodj!

Ferenczi fordítása:

Olyan nemesnek tetszik s oly szerény-
Az én hölgyem, mikor mást idvezel,
Hogy minden ajk remeg s némán
S nem mernék rá fölnézni földi lények.
Elmén, ha róla dicsérrőn beszélnek,
Szendén alázattal ruházva fel
S hozzánk a mennyből látszik jöve el.
Csodát jelentni a föld emberének.
Oly bájos ő az őt nézők szemében,
Hogy szemem át üdvöt kelt a szívek-
Mit ki nem érzett, meg nem ért soha.
És ajkiról, vélnők, elszállt tova
Egy édes és gazdag szerelmi szellem,
És a léleknek „sóhajts”, szól ékképen.

²³ Dante: *Az Új Elet*. Fordította: Ferenczi Zoltán. Bevezetéssel ellátta: Berzeviczy Albert. A Korvin Mátyás-Egyesület megbízásából. Bp., 1921.

²⁴ (59. lap:) „Az olasz munkák megszerzésével igen szomorúan vagyunk, különösen mi magyarok. Köz- és magánkönyvtárainkban igazi fehér hollók azok s könyvárusaink boltjában is csak elvétve láthatunk egy-két olasz könyvet, azt is csak kezdő tanulónak valót s ha megrendelést teszünk: *évekig* kell várnunk, mikor aztán megtudjuk, hogy amit legjobban óhajtánk birni, vagy éppen nem kapható, vagy *úton* van hazánk felé! Így vagyok én különösen Rossetti s még más egypár írónak Dantera vonatkozó munkáival, melyeket évek óta hiába várok, hiába sürgetek s mindekkorig csak német és francia értekezésekből, kivonatok- s idézetekből ismerhetek.”

XV. szonett.

Tanto gentile e tanto onesta pare
 la donna mia quand'ella altrui saluta,
 ch'ogne lingua deven tremando muta,
 e li occhi no l'ardiseon di guardare.
 Ella si va, sentendosi laudare,
 benignamente d'un'iltà vestuta;
 e par che sia una cosa venuta
 da cielo in terra a miracol mostrare.
 Mostrasi sì piacente a chi la mira,
 che dà per li occhi una dolcezza al core,
 che'tender no la può chi no la prova.
 E par che de la sua labbia si mova
 un spirito soave pien d'amore,
 che va dicendo a l'anima: Sospira.

A prózai részletek tolmácsolása Császárnál még sokkal nehezebb, homályosabb, mint a költeményké. Ennek a fordító maga is teljesen tudatában volt. Elő is készíti rá olvasóit: „Fel fog ötleni a könyv igen sok lapján a nyelv darabossága. Ez olykor kellemetlenül akasztja meg az olvasót; mert napjainkban már igen is megszoktuk a csinos, síma előadást, s kivált szerelmi tárgyakkban. Azonban ne feledjük, mikép, ha az Új Életet olvassuk, hatodfél század előtt írt regény van a kezünkben! S oly szerző munkája, ki önmaga alkotó idomtalan zúrból a nyelvet, melyen érzésinek hangot, képzeldéseinek alakot adott. Ezen oknak tulajdonítható több helyütt a csak vélt vagy valódi homály is, mely olykor szinte érthetelenséggé lesz. Ennek nem Dante az oka, hanem a nyelv; még inkább a kor s ennek mysticus iránya a hitben, szokásokban és ábrándokban, melytől a lángész sem maradhatott egészen ment s ahogy hatott volna is, talán nem akarta azokat mindenütt és mindenben mellőzni; mert hiszen közvetlenül a korabelieknek írt s ő különösen a népnek, a nép kedvéért“.²⁵

Az itt kifejtett s a fordításnál követett elvei teljes mértékben érvényesülnek később a *Pokol* fordításánál is.

A *Divina Commedia* első részéből csak az első négy ének fordítását tette közzé 1857-ben, Ugo Foscolo és Ippolito Pindemonte egy-egy költeményével együtt.²⁶ Mintha csak előérzete súgta volna Császárnak egy évvel tragikus baleset folytán bekövetkezett halála előtt, e kiadás előszavát azzal kezdi, hogy nem tudja, lesz-e még elég ideje befejezheti tanulmányait a keresztény költők fejedelméről, Dantéről és befejezheti-e nagy eposzának fordítását. Ez okból tehát mutatványul közli a *Pokol* négy első énekét saját áttűtetésében. Jegyzeteket még nem írt hozzá, mert — mint mondja — ezeket akkorra halasztotta, amikor majd a nagyszerű és terjedelmes mű legalább egy részének fordításával elkészült. Még egy éneke, az utolsó, a XXXIII. maradt fenn Császár fordításában, amit Kaposi József közlésének köszönhetünk. Kaposi szerint kéziratban megvan a *Pokol* V., VI., VII., énekének

²⁵ A II. kiad. Bevezetésének 51. lapján.

²⁶ *Őszi lombok*. Olasz költőkből. Közli: Császár Ferenc. Pest, 1857. Beemel I. és Kozma Vazul könyvnyomdája.

fordítása is, azonban szorgos kutatásom ellenére sem akadtam ezek nyomára.²⁷

Császár előzetes tanulmányozás és gondos előkészület után magának a fordításnak munkájával gyorsan haladt. Saját bevallása szerint naponta egy énekkel készült el. Bár igazat kell adnunk Szász Károlynak abban, hogy „nyelve nehézkes, szörendje erőltetett, kifejezései prózaiak”,²⁸ de viszont mi méltányoljuk tárgyilagos megbírálásban egyrészt azt a körülményt, hogy a múlt század közepén nyelvünk még nem volt oly hajlékony, oly gazdag, mint Arany János után a század végén, másrészt figyelembe vesszük magának a fordítónak álláspontját, aki kegyeletes tisztelettel meg akarta tartani az eredetinek régies patináját, itt-ott súlyosan dübörgő stílusát és misztikus homályosságát is. Azt sem szabad felejtenuünk, hogy Császár úttörő volt s tekintetbe kell vennünk azt is, hogy Császár az átültetésben — mint a nyelvújítás kérdésében is — Kazinczy elvét követte; „görögöt görögösen, deákot deákosan, olaszt olaszosan”. Császár a szöveghez alázatos hűséggel ragaszkodva, lelkiismeretesen latolgatta mondanivalóját. Még akkor sem becsülhetjük le munkáját, hogyha Babits Mihály remekül ötvözött, finoman csiszolt, ragyogó és helyenkint szabadabban szárnyaló szövege mellé állítjuk.

Hadd álljon itt egy, sikerült tömörséggel és találó hűséggel átültetett terzina:

„Ma quell’anime, ch’eran lasse e nude
cangiâr colore e dibattero i denti,
ratto che inteser le parole crude.“

(*Inferno*, III. 100—103.)

Császár fordításában:

„De ama fáradt s mez nélküli lelkek
elképedének s fogaik vacogtak,
mihelyt megérték a kemény ígéket.“

Babits fordításában:

„Hanem a lankadt s hússal nem
[ruházott]
lelkek, színiük vesztíve, felvacogtak,
mikor a rémes szó fülükbe fázott.“

Mint a fenti részletekből is kiténik, Császár megtartotta ugyan az eredeti sorok tizenegy szótagos beosztását, de a rimeket mellőzte, míg Szász Károly és Babits szövege az eredetinek zenéjéhez ebben is hozzáhangolódott. Császár is — mint bevallja — próbálkozott ugyan a rimeléssel, de arra a meggyőződésre jutott, hogy ez az erőltetés legtöbb helyt csak a hűség rovására történhetnék. „Ha hibáztam túlság miatt (a hűséghez ragaszkodásban) — jegyzi meg —, örömet viselem a komoly ítéset megrovását; de előre kijelentem, mikép ... Dante hatodfél százados könyvét szent ereklje gyanánt tekintvén, midőn azt nemzetem irodalmába átvinni magamban eltökélém, kötelességemnek tartottam lehetőleg minden fényei — s homályival adni át úgy, mikép az nagy mestere kezéből kikerült“.²⁹

²⁷ *Dante Magyarországon*. Bp., 1911. 118. l. Könyve végén közli az egész XXXIII. ének magyar szövegét Császár fordításában.

²⁸ *A Pokol*. Irta Dante Alighieri. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte: Szász Károly. Bp., 1885. 5. l.

²⁹ Az *Új Élet* I. kiadásának 46. l. Ugyanez a szempont vezette a *Divina Commedia* fordításánál is.

Másutt szerényen megjegyzi, hogy a verseöntés és az egésznek tökéletesebb kidolgozása azok számára marad, akik nálánál tehetségesebbek és még abban a szerencsés helyzetben is lesznek, hogy a Dante-irodalom több terméke fog rendelkezésükre állani.³⁰

Arra a gondoságra, amellyel Császár Dante-fordításán dolgozott, rávilágít saját kijelentése: „Vannak e könyvben sorok, melyek fölött én hetekig tündöttem s még maiglan sem tudom, vajjon megértettem-e, vajjon híven fordítottam-e azokat“. Aztán ezzel a jóslatszerű kijelentéssel végzi Bevezetését: „Hiszem erősen, fog jöni kor irodalmunkra is, midőn honfiai közül szinte igen sokan fogják tanulmányozni Dantet... , mint már évek óta buzgón és szorgalmattal tanulmányozzák Shakespeare-t“. A derék úttörő e jóslata valóban örvendetesen megvalósult Szász, Kaposi, Ferenczi, Gárdonyi, Babits és mások munkájával.

Időbeli sorrendben Császár műfordítói tevékenységének utolsó megnyilatkozása volt ugyancsak az *Őszi lombok*-ban Ugo Foscolo és Ippolito Pindemonte költeményeinek átültetése. A sírokról, a múlandóságról és a halhatatlanságról elmélkedő két szép elégiának búskomor hangulata rokon visszhangra talált a sok csapáson, kemény megpróbáltatáson és keserű csalódásokon átvergődött magyar költő lelkében.

Itt is megtartotta Császár híu és emellett választékos nyelvű tolmácsolásában a 11 szótagos (endecasillabo) jambus-sorokat, az eredetinek versmértékét. A történelmi eseményekre és személyekre sűrűn tett utalás bizony szükségessé tette volna e költemények számos helyén a magyarázatokat, amelyeknek hiányát itt nagyon is érezhette olvasójuk.

Amint e tanulmány során meggyőződhetünk, Császár Ferenc műfordítói munkássága igen sokoldalú volt. Kiterjedt minden műfajhoz tartozó olasz költemény és próza tolmácsolására. Az életben megért sok csapása és csalódása mellett itt e téren is tragikus sorscsapásnak tekinthető, hogy legfőbb célját, Dante *Divina Commediájának* teljes átültetését elvégezni nem adatott meg neki. Ő maga is szerényen, de amellett jelentőségének tudatában is munkásságáról az *Új Elet* I. kiadása elé Ajánlatában így nyilatkozik: „... ha valódi hasznot nem teszek is, legalább díszet szerzek általa irodalmunknak, melyben a nagy Dante név meglehetősen ismeretlen még. Ha van ebben, mint sok évi Dante-tanulmányom első gyümölcsében, legkisebb érdem: annak elismerése szinte csak a jövő kortól várható, mely előtt, mint a magyar Dante-irodalom útegyengetője fogok állhatni“.

Valóban tartozott is vele a mi nemzedékünk, amely megérte a magyar-olasz irodalmi kapcsolatok örvendetes gazdagodását, hogy lerója a kegyeletos hála adóját az első úttörőnek, akit hazája iránti szeretete még arra is ösztönzött, hogy elsőnek állítsa össze anyanyelvének grammatikáját olasz barátaink számára, sőt irodalmunk fejlődését is megismerteti velük. De ezen az irodalmi tevékenységen túl társadalmi téren is előmozdította a két nemzet kulturális értékeinek kölcsönös megismertetését. Erre jó alkalom nyílt, amikor a 40-es években Pesten gróf Nádasdy Lipót szeptemvir és főispán lelkes és nagyműveltségű neje, szül. báró Forray Julia csillagkeresztes és palotahölgy Zrínyi-utcai, finom ízléssel berendezett palotájában, irodalmi szalonjának

³⁰ *Új Elet*, II. kiad. 73. l.

első estőjén Császárt is szívesen látta előkelő vendégei, tudósok, írók, költők sorában.³¹

Újabban Litványi László alapos, de részletekbe nem hatoló tanulmánya hívta fel Császár Ferencre a figyelmet.³² S meggyőző befejezésül hadd idézzem Pintér Jenő bölcsen mérlegelő megállapítását: „Ha Császár Ferenc csak a maga előkelő méltóságának nyugalját élvezi s nem törődik az irodalom vívódásaival; ha Császár Ferenc úgy tesz, mint a legtöbb magasrangú vagy jó módú ember, akiknek egészen mindegy, vannak-e írók és tudósok Magyarországon; akkor nem hurcolja meg sem a maga kora, sem az utókor. De Császár Ferencben szent láng égett, az irodalom a lélek áldozatos ügye volt előtte, munkált és használt s nem kevésbé szerette hazáját, mint Petőfi Sándor vagy Vahot Imre“.³³

³¹ E főrangú hölgynek ajánlotta *Utazás Olaszországban* c. kétkötetes út leírását is. Ld. Tóth Lőrinc *Jubiláris visszaemlékezések*. Kiszalud-Társ. Évl. Új folyam. 27. köt. 156. l.

³² Litványi László: *Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága*. Bp., 1931.

³³ Pintér Jenő: *Császár Ferenc emléke*. Pohárköszöntő a Gyulai-serleggel a Kiszalud-Társaság 1935. február 10-én tartott ünnepi lakomáján. Kiszalud-Társ. Évl. Új folyam. 59. köt. Bp., 1936. 129–131. l.